

«Aquell poble ingrati i pèrfid». Antisemitisme en les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (1905-1917)

“That ungrateful and perfidious people”. Anti-Semitism
in the archaeological conferences of Pelegrí Casades
(1905-1917)

JORDI VIDAL

Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Lletres. Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
Edifici B, E-8193 Cerdanyola del Vallès (Barcelona)
jordi.vidal.palomino@uab.cat

L'objectiu d'aquest article és analitzar l'ideari antisemita de l'arqueòleg català Pelegrí Casades i Gramatxes, a partir de l'estudi de les seves memòries i del cicle de conferències que va pronunciar al Centre Excursionista de Catalunya entre 1905 i 1917. L'anàlisi demostra la pretensió de Casades de buscar en l'arqueologia arguments històrics que legitimessin el seu discurs d'odi contra els jueus.

PARAULES CLAU

ISRAEL, JUDÀ, CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA, DISCURS D'ODI

The aim of this article is to analyze the anti-Semite ideology of the Catalan archaeologist Pelegrí Casades i Gramatxes, studying his memoirs and the lectures he gave at the Centre Excursionista de Catalunya between 1905 and 1917. The analysis carried out demonstrates the pretension of Casades to find archaeological arguments to legitimize his hate speech against the Jews.

KEYWORDS

ISRAEL, JUDAH, CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA, HATE SPEECH

Data de recepció: 04-06-2019. Data d'acceptació: 03-10-2019

1. Introducció: Pelegrí Casades i l'arqueologia

Pelegrí Casades i Gramatxes (1855-1947) fou jurista de formació i ajudant de notari de professió, per la qual cosa l'arqueologia no va ser mai la principal de les seves ocupacions. Aquesta circumstància no impedí, però, que es convertís en una figura de certa rellevància dins del panorama arqueològic català de final del segle XIX i principi del XX. Així ho demostra, per exemple, la seva activa presència dins d'algunes de les principals institucions de l'època relacionades amb la disciplina. D'aquesta manera, fou membre de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa i va esdevenir director de la seva revista el 1896 (Memòries, 82b i seg.).¹ També va ocupar el càrrec de president vitalici de la secció arqueològica del Centre Excursionista de Catalunya (CEC), i hi va desenvolupar una tasca que va ser reconeguda pels seus companys en concedir-li el 1927 la medalla d'or de la institució (Memòries, 97b). El 1901 formà part del jurat del premi Martorell d'Arqueologia, en una edició on va resultar guanyadora l'obra de Pierre Paris, *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (Paris, 1903) i on, segons la versió del propi Casades, va ser el responsable que fos concedit un accèssit a Josep Gudiol pel seu treball *Nocions de arqueologia sagrada catalana* (Vic, 1902) (Memòries, 89b i seg.). Finalment, cal destacar que el 1903 va ingressar a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, a proposta d'Antoni Rubió i Lluch (1856-1937), Joaquim Miret i Sans (1858-1919) i Francesc de Bofarull i Sans (1843-1938). Durant l'acte de recepció, celebrat el 15 de març de 1903, Casades llegí el discurs intítulat *Influències del art oriental en los monuments romanichs de Catalunya* (Casades, 1903), discurs que fou contestat pel mateix Miret i Sans, i que li va valer, entre d'altres, la felicitació d'eminents arqueòlegs com els ja esmentats Pierre Paris (1859-1931) o Josep Gudiol i Cunill (1872-1931). Especialment orgullós es mostrava de la bona recepció que va tenir el discurs entre amics i col·legues de l'àmbit acadèmic, malgrat els seus aparents dubtes inicials: «Jo no sabia si'l meu discurs resultaria una néula, ó una cosa 'sense such, ni bruch', pero, sembla, que no. Ho dich perque váreig ésser felicitat, crech, sincerament, per mos companys d'Acadèmia y algun conegut meu que assistia en ma recepció. Entre lo que mes me satisféu, perque esvahía'l temor d'haver quedat malament, fou la nota que Mr. J. A. Brutails publicá en una Revista francesa» (Memòries, 101a i b) (Ainaud, 1969: 5 i seg.; Molas, 2012). En realitat, Jean-Auguste Brutails (1859-1926), en la seva ressenya del discurs de Casades, va pronunciar algunes crítiques al seu treball, arribant a discutir la tesi principal sobre l'origen oriental de determinades formes arquitectòniques del romànic català: «Mais alors pourquoi chercher en Orient l'origine de certaines formes architecturales catalanes lorsque ces formes existent en France et en Lombardie?» (Brutails, 1903: 633). Amb tot, tal i com apuntava Casades a les memòries, Brutails va concloure el seu comentari amb paraules prou elogioses dedicades al discurs del nostre protagonista:

1. La cita «Memòries» fa referència al manuscrit *Memories d'un home que no arribà enlloch*, les memòries inèdites i conservades de manera incompleta de Pelegrí Casades (ms. B-núm. 318, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona). En les cites literals de les «Memòries», hem optat per mantenir l'ortografia catalana prenormativa emprada per Casades.

«On ne saurait trop féliciter la Royale Académie de Barcelone d'apporter tant de talent, d'éloquence et d'autorité á la diffusion de la science archéologique» (Brutails, 1903: 633).

La dedicació arqueològica de Casades —dedicació que mai no va implicar treball de camp— es va concretar en el desenvolupament de tres tasques principals. La primera fou l'organització d'excursions i visites a monuments historicoarqueològics catalans, així com a col·leccions d'art i arqueologia. La segona va ser la creació, amb la col·laboració de l'artista Manuel Genovart (1895-1980), d'una base de dades sobre les col·leccions privades catalanes que contenien materials artístics i arqueològics, base de dades formada per més de dues-centes fitxes on consignava, entre d'altres, el nom dels col·leccionistes i una breu descripció de les peces conservades. Però, sens dubte, l'activitat que li va comportar un major reconeixement fou la tercera, consistent en un llarguíssim cicle de conferències arqueològiques, que va pronunciar al CEC entre 1905 i 1917 (sobre la importància del CEC en els orígens de l'arqueologia catalana, vegeu Cortadella, 1997, i Genera, 2008.). Segons explica ell mateix a les seves memòries, la idea d'endegar el cicle esmentat no fou seva, sinó que es tractà d'un encàrrec que li plantejaren Cèsar August Torras (1851-1923), president del CEC, i el folklorista Rossend Serra i Pagès (1863-1929) (Memòries, 97a). En total va pronunciar 306 conferències, que anaven des de la prehistòria fins a l'art bizantí, les quals foren un veritable esdeveniment cultural a Barcelona, tal i com ho demostren tant les cròniques periodístiques de l'època (recollides sobretot a *La Veu de Catalunya*), com la correspondència personal de Casades. És allà on trobem el testimoni de personalitats com el sacerdot, escriptor i lingüista Antoni Maria Alcover (1862-1932),² o l'advocat i diputat de la Mancomunitat Josep Maria Bassols,³ que el va felicitar efusivament per l'èxit de la iniciativa.

Més enllà d'aquestes tres tasques, i ja a l'últim tram de la seva vida, Casades recordava amb orgull el fet d'haver estat nomenat membre de la Comissió d'Arqueologia de l'Exposició Universal de Barcelona de 1929, i vocal de la Comissió de la «Barcelona Retrospectiva», nomenaments que, una vegada més, demostren la seva significació dins del panorama arqueològic català del moment. La seva principal aportació en el marc de la segona comissió fou la proposta, formulada conjuntament amb els qui ell qualificava com a membres del sector catalanista de la comissió, al voltant de la creació d'una reproducció de la Barcelona romana del segle iv. La proposta, però, fou finalment rebutjada pel sector espanyolista, per considerar-la massa localista (Memòries, 122b).

En qualsevol cas, en un passatge de les seves memòries, Casades afirmava que per a ell el conjunt de la seva tasca arqueològica havia estat sobretot una via d'escapament envers una realitat personal i política particularment difícil. Així, a les penalitats econòmiques derivades de la seva precària posició dins del despatx del notari Guillem August Tell i Lafont (1861-1929) i del fet d'haver estat víctima d'una estafa financera (Memòries, 100a), cal afegir-hi el seu neguit en relació amb l'agitada política catalana del primer terç

2. Carta d'Antoni Maria Alcover de 2 de febrer de 1906. Fons del CEC, Capsa I 945. ANC.

3. Targeta de Josep Maria Bassols de 2 de gener de 1906. Fons del CEC, Capsa I 945. ANC.

del segle xx, una època que definia com la «dels atentats terroristes; les huelgues revolucionàries; l'horrible setmana de Juliol del any 1909; els assassinats dels pistolers, dels bàndos d'obriers (sindicats lliure y l'únich); els atracos als Banchs; els incendis dels tranvies y les demes desgracies, preparatòries de les que estém patint en el present any 1936». Com a resultes d'aquestes circumstàncies, afirmava haver patit «una depressió moral y un estat nerviós tan considerable, acompanyat d'una gran tristesa, que fou un voler de Deu com no perdés l'enteniment, ó contragués una malaltia mental». Fou en aquest context que la seva tasca arqueològica li oferí «una distracció [...] de mes preocupacions», tot reconeixent haver trobat en l'arqueologia i en el CEC «el meu sanatori» (Memòries, 97b).

Malgrat aquest «currículum arqueològic», és evident que la rellevància de la figura de Casades queda circumscrita a l'etapa «erudita» de la història de l'arqueologia catalana. La creació del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans (1915) i l'arribada de Pere Bosch Gimpera (1891-1974) a la càtedra d'*Historia Universal Antigua y Media de la Universitat de Barcelona* (1916) marcaren l'inici de l'arqueologia científica a Catalunya (Gràcia, 2013-2014) i relegaren Casades a un lloc secundari dins la història de la disciplina. Amb tot, aquesta circumstància no hauria d'amagar la influència i l'impacte, també mediàtic, que en el seu moment tingué, entre d'altres, el seu cicle de conferències al CEC. Al llarg d'aquest cicle, Casades difongué les investigacions arqueològiques d'autors como Charles Chipiez, Georges Perrot, Austen Henry Layard i Paul Emile Botta (conferències sobre Mesopotàmia); Ernest Renan i Manuel Rodríguez de Berlanga (conferències sobre Fenícia); Louis Siret, Emil Hübner, Pierre Paris i Juan Rubio de la Serna (conferències sobre protohistòria de la península ibèrica), etc. A més, i malgrat el caràcter essencialment descriptiu de les seves conferències, Casades també hi afegí comentaris i valoracions personals que permeten conèixer el seu pensament arqueològic i analitzar alguns dels missatges que mirà de transmetre als assistents. De fet, dediquem aquest estudi específicament a l'anàlisi d'un d'aquests missatges que caracteritzaren el discurs de Casades. Ens referim al seu ideari clarament antisemita que exposà en el transcurs de les seves conferències i que explicità també en les seves memòries, escrites a partir de 1936, però basades en bona mesura en la transcripció de notes prèvies. En totes dues fonts, converses i memòries, Casades demostrà que el seu antisemitisme no només fou explícit i virulent, sinó que va ser una constant del seu pensament, si més no, durant la segona meitat de la seva vida, configurant, a partir d'arguments religiosos, racials, històrics i arqueològics, un veritable discurs d'odi envers el món jueu.

2. L'antisemitisme de Casades

Les memòries de Casades contenen abundantíssimes referències de caràcter inequívocament antisemita. Tal i com es podrà comprovar en el repàs següent, la major part d'aquestes referències són insults i exabruptes poc elaborats. Només en comptades ocasions explicà

de manera més detallada les raons del seu discurs d'odi contra el jueus. A continuació exposarem les principals mostres de l'antisemitisme de Casades, fet que ens permetrà contextualitzar correctament les diatribes antijueves que manifestà al llarg de les conferències arqueològiques del CEC.

La principal obsessió antisemita de Casades feia referència al tòpic sobre l'existència d'una organització jueva internacional que, en conxorxa amb maçons i bolxevics, treballava per a la destrucció de l'Europa cristiana i conservadora. Per aconseguir aquesta fi, el judaisme internacional havia estat capaç de dotar-se d'importants instruments polítics i diplomàtics, com ara la Societat de Nacions (Memòries, 162b). Com veurem tot seguit, Casades situava els principals focus d'aquesta internacional jueva a l'URSS i a l'eix format pels Estats Units, Anglaterra i França. D'aquesta manera, es feia ressò de la reiterada contradicció de la literatura antisemita europea del moment, que alhora responsabilitzava el judaisme de promoure la revolució obrera i de controlar i fomentar el capitalisme financer.

Al llarg de les seves memòries, la Unió Soviètica apareix com un dels seus principals elements d'interès, considerant-la el nucli originari des d'on «els detritus de tot el món, treballan, ajudats pels poders infernals, per a destruir la civilització cristiana, en tots sentits, convertint les nacions, barrejades, sense fronteres, en un immens remat d'homes-bèsties, sense religió, sense família, sense propietat, regressant al estat de bestialitat dels pobles més salvatges» (Memòries, 121b). En la seva opinió, el «femer soviètic» (Memòries, 157b, 158a, 158b) fou la primera «víctima del judaisme internacional» (Memòries, 149b), ocupat en la subversió de l'ordre conservador catòlic que havia de substituir-se per un nou ordre deshumanitzat.

Pel que fa a Occident, Casades consignà a les seves memòries que el govern dels Estats Units encapçalat per Franklin D. Roosevelt estava en la seva totalitat integrat per «tocinayres y judeo-masons» (Memòries, 169a), el govern francès d'Albert Lebrun estava «compost de jueus bolchevistes» (Memòries, 178b), i les democràcies occidentals en general integraven una «'diplomàcia' demo-judáica-masónica» (Memòries, 178b). I és que, malgrat les evidents diferències en els models econòmics, polítics i socials, Casades no tenia cap mena de dubte que el «judaisme-masónich internacional» era el «que mana y governa en els ministeris d'Anglaterra, França, URSS y EEUU» (Memòries, 165b). Així confirmava la seva ferma creença en l'existència d'una íntima comunitat d'interessos entre principis tan antagònics com el socialisme soviètic i el capitalisme occidental.

Considerava que un dels principals mecanismes utilitzats pel judaisme internacional per mirar de destruir la civilització cristiana era la promoció de revolucions violentes, com ara la Guerra Civil espanyola o la Segona Guerra Mundial. En el cas espanyol, no dubtava a qualificar el conflicte bèl·lic com un intent d'imposar per la força una «tirania judáico-bolchevica» (Memòries, 162b). Pel que fa al conflicte global, l'interpretava com una «lluyta de la civilització contra la barbàrie russa», del «Cristianisme contra'l Judaisme Masónic» (Memòries, 156a); una guerra «entre dues 'mentalitats' ó civilitzacions antagòniques, ço és; la Cristiana-europea y la juéva-masónica asiática; el Catolicisme y'l marxisme

(ab tota la fauna satànica que es son seguici); el Cristianisme y'l racionalisme protestant-revolucionari» (Memòries, 181b).

Dins d'aquest context revolucionari d'inspiració jueva, Casades celebrava especialment allò que ell percebia com a heroiques accions de resistència cristiana contra els intents jueus de dominació mundial. Un exemple d'aquesta voluntat de resistència el trobà durant la coronació de Pius XII: «Els bolchevichs, comunistes, anarquistes, juéus, masóns y demás repugnant bestiar satànich, no deturáren aqueixa formidable manifestació de les nacions, (lliures del domini rús) de respecte al representant de N.S. Jesu Crist y pare de la Civilisació Cristiana mundial!» (Memòries, 179b).

En el mateix sentit, explicava la Segona Guerra Mundial com una guerra defensiva, liderada per Alemanya, contra el desafiament revolucionari plantejat pel judaisme internacional: «Obligada Alemania á defensarse de la púrria juheva, s'ha abansat á l'atach que contra ella tenian tramat Anglaterra, (empresária principal de la tragedia) y'ls 'lacayos' que l'han seguida, com son França, Dinamarca, Polonia y á darrera hora, Holanda y la infelís Bélgica» (Memòries, 194a). El rebuig a la pretesa acció protectora d'Alemanya el qualificava com «una monstruosa farsa bolchevico-judáica-masónica (el komintern malvat)» (Memòries, 180a).

Dins d'aquesta lògica, Casades mostrava sense complexos la seva admiració pel nazisme i el feixisme i pels seus respectius líders, Hitler i Mussolini. A aquests els considerava els últims defensors contra el judaisme internacional, tot definint-los com a «homes de govern, secundats pel verdader poble» (Memòries, 157a), i reserva per a Hitler el millor dels elogis: «aqueix home extraordinari en tot» (Memòries, 202a). Fins i tot propugnava, aprofitant el vintè aniversari dels *Fasci Italiani di Combattimento*, la creació a Espanya d'un règim inequívocament feixista, tot recordant les preteses bondats del feixisme italià: «20^é aniversari de la creació dels Fascios italians, que han elevat á Itàlia á la categoria de gran Potencia, la que fou abans una nació d'emigrants, de cantants, de fondistas; burla de tot-hom. ¡Comparém! Deu vulga que pugui dirse d'Espanya lo mateix!» (Memòries, 180b). Amb especial emoció consignà a les seves memòries l'inici de la invasió alemanya de la Unió Soviètica (*Operació Barbarroja*), on diposità les seves esperances per tal d'acabar amb la conorxa jueva internacional:

Ja era hora de comensar á ensorrar y destruir el focus d'intoxicació del mon, que desde 1918 es el femer rus! La lluyta secular contra'l judaisme prén ara un aspecte nou, que vulga Deu tinga la fi que tots els bons cristians desitjen! La vil y malvada Anglaterra, que desde'l segle xvi ha intoxicat el mon cristiá, es just que li arrivi'l cástich que té ben merescut; y que la infame Britània y'l pèrfid judaisme, acabin son domini. ¡Ja n'hi ha prou ab quatre segles de fer mal! (Memòries, 202b)

Per la seva banda, l'entrada dels Estats Units a la Segona Guerra Mundial implicà, en opinió de Casades, el «primer atach del judaisme nortamericá contra la Europa cristiana. El malvat Roosevelt y demás 'lacayos' son els responsables dels mals que causarán. El 'joch'

del sanedrí internacional es ben clar. Vençuda la ex-‘Gran’ Bretanya, es posa en son lloch la infernal URSS, prompte á ésser també vençuda; y ara li toca’l torn als EEUU, femer y clavaguera infectes de tot el mon» (Memòries, 203a).

La responsabilitat de l’esclat del conflicte era, doncs, jueva, com també ho era la seva prolongació en el temps:

Aquells governs anglés y gabatx, obehint les òrdres dels seus amos, els jueus y els banquers, rebutjen les proposicions del Führer alemany, propositants aixís la destrucció supra-satànica de la civilització cristiana y la ruina del mon, pera aixecar damunt de tants desastres el domini universal de la malehida rassa juheva-masónica. (Memòries, 188a)

També Franco, protagonista del «gloriós alsament» de 1936 (Memòries, 165a), formava part del seu estol d’herois antijueus. Ple d’orgull, descrivia amb emoció l’entrada de les tropes franquistes a Barcelona el 26 de gener de 1939:

...la entrada del Exèrcit Nacional fou apoteósich; no havent conquistat Barcelona per les armes, sino guanyada, pacíficament, fugint, ab tota la cobardia dels vils, la bretolalla que desde’l 19 de Juliol de 1936 s’apoderá de la ciutat, omplint de tota mena de crims el temps del domini tiránich del tipo bolchevich. ¡*Te Deum laudamus!* Visca Franco y son exercit!! (Memòries, 170b)

En general, considerava que el judaisme internacional actuava ja des de l’antiguitat tant a Espanya com al conjunt d’Europa, dominant la política i les finances dels regnes cristians i treballant per a la seva destrucció. Amb tot, com dèiem, albirava amb esperança la possibilitat que aquesta dominació jueva, perpetuada fins a aquells moments, arribés a la seva fi gràcies a la Segona Guerra Mundial:

La plutocràcia juheva ha dominat el mon cristiá desde’ls primers temps del Cristianisme fins actualment, essent la causa de tots els mals soferts á Europa y América (posteriorment). Durant la Edat Mitjana’l poder dels juhéus en tots els realmes y senyorios fou formidable. Si ens ficsem en lo qué passava a Espanya durant els sigles mitjos, veurém que’ls juheus «convertos» ho dominavan tot y eran amos de tot. [...] Aixís ha estat, y es encara, a Alemanya, França, Anglaterra, Estats Units etc. ¿Ha sonat l’hora de que acabi la hegemonia del judaisme masónich-plutocrátich? ¡Deu ho vulga! (Memòries, 196a)

Una altra de les constants antisemites reiterades per Casades en les seves memòries era la qualificació dels líders polítics nacionals i internacionals contraris als seus ideals invariablement com a jueus, i concretava així, amb noms i cognoms, la seva teoria al voltant de la conxorxa jueva internacional.

Pel que fa a l’URSS, Casades censurava amb vehemència «les falses doctrines del juhéu Marx» (Memòries, 94a) que havien inspirat «Lenin y demás criminals juheus-socialistes» (Memòries, 156b). En el cas anglès, Winston Churchill, Lord Halifax i Samuel Hoare eren tots tres qualificats de jueus (Memòries, 194b i 195a). Especialment ofensiu es mostrava

amb Churchill, a qui feia responsable de la prolongació de la Segona Guerra Mundial, una vegada França havia estat derrotada: «Anglaterra [...] encara 'borda com un gos foll' per boca del jueu Churchill, que vol continuar la guerra» (Memòries, 195a). Més endavant insistia en aquella mateixa idea en uns termes semblants: «el porch Churchill, covart, ara insulta França, vençuda i enganyada, y pretén dividir als francesos en dos camps. Pétain ha rebutjat dignament les bretolades d'aquell home malvat, que farisaicament encara parla de la victòria!» (Memòries, 195b)

En el cas espanyol, considerava Juan Negrín com un dels «capitosts del judaisme-masónich» (Memòries, 169b), mentre que veia en els discursos de Manuel Azaña una mostra de «hipocresia juhéva», similar a la practicada per «escribes y fariseus que fingian escandalitzarse de les paraules de Nostre Senyor Jesu-Crist» (Memòries, 165a). Especial atenció dedicava al «jueu Fernando de los Ríos», a qui acusava d'afavorir els grans magatzems SEPU, fundats pels empresaris suïssos d'origen jueu Henry Reismbach i Edouard Worms: «les botigues que venian géneros dolents 'á precio único', pera enganyar á la gent, que sempre y arreu bada». També el feia responsable d'afavorir «la publicació d'obres, especialment, pornogràfiques, anti-catòliques y anti-espanyoles, acaparant negocis. Era una 'xarxa' diabòlica, com la que sab 'calar' en el mas de les concupiscències la malehida rassa juéva» (Memòries, 177b). De fet, la Segona República Espanyola, a la qual considerava responsable d'intentar aniquilar l'Espanya tradicional, monàrquica, conservadora i catòlica, rebia per part seva una condemna categòrica: «¡Malehida y exacrada sia per sempre aqueixa monstruosa 2ª república, imposada á Espanya pels bolchevichs jueus-masons. Amen!» (Memòries, 177a).

Tal i com hem pogut comprovar, i més enllà de determinades expressions puntuals, l'antisemitisme de Casades reproduïa de manera poc original alguns dels principals tòpics antisemites propis de l'antiliberalisme catòlic espanyol, a la seva vegada inspirats essencialment en la literatura antisemita francesa (Álvarez, 2002: 171 i seg.; 2007). Podem resumir aquests tòpics en les categories següents: la consideració dels jueus com un grup global i homogèniament malvat; la creença en l'existència d'una conspiració estrangera (jueva, maçònica i bolxevic) que defensava la modernitat i el laïcisme i que buscava la destrucció de l'Església, els valors cristians i la civilització europea tradicional; l'ús de la Societat de Nacions com a instrument jueu per a assolir el domini universal; el control jueu del capitalisme financer; el control jueu dels moviments obrers revolucionaris de caire socialista; la connivència entre la Segona República espanyola i el judaisme internacional, etc.

Es fa difícil concretar quines foren les fonts immediates que alimentaren l'antisemitisme de Casades. Certament, a Catalunya, des de finals del segle XIX s'havia produït molta literatura antisemita (Pérez, 2017: 175 i seg.). En aquest sentit, per exemple, a les dues últimes dècades del segle XIX destaquen els articles antimaçònics i antijueus de Joan Mañer i Flaquer (1823-1901) publicats al *Diario de Barcelona* i compilats posteriorment en un sol volum (Mañer, 1883); l'obra *La España judía* de Pelegrí Casabó (1831-?), encarregada de difondre en castellà les idees antisemites d'Edouard Drumont (1844-1917) (Casabó, 1891); el llibre *La Europa judía* d'autor desconegut (apareix signat amb el pseudònim de

Tanyeman), també clarament deutor dels treballs de Drumont (Tanyeman, 1896), o les obres de Teodor Creus (1827-1921), insistint de nou en els vincles entre jueus, maçons i els moviments revolucionaris europeus i americans (per exemple, Creus, 1899). Amb tot, i tenint en compte que Casades va començar a escriure les seves memòries a la dècada dels anys trenta, és més probable que en aquells moments estigués influït per treballs més recents, com ara els escrits de Nicolás Serra (?-?), on destacava el caràcter satànic de jueus i maçons (Serra, 1907; vegeu també Creus, 1913) o, sobretot, les campanyes antijueves promogudes des d'*El Correo Catalán* per autors com Joan Tusquets (1901-1998) (Tusquets, 1932; vegeu Canal, 1996; Álvarez, 2002: 316 i seg.; Preston, 2007 i 2011: 75 i seg., i Pérez, 2017: 205 i seg.) o Renato Llanas (?-?) (Llanas, 1935; vegeu Pérez, 2017: 248 i seg.), unes campanyes especialment intenses a partir de 1932, coincidint amb la difusió a casa nostra d'*Els Protocols dels Savis de Sió* (Pérez, 2017: 191 i seg.).

Malgrat tot, Casades no cità mai cap d'aquests autors a les seves memòries. L'única font concreta que hi apareix registrada fou un breu passatge de l'obra de Pío Baroja (1872-1956) *El comunismo, los judíos y otros temas de hoy y de ayer*: «la avidez rencorosa de los judíos, que hacen de gusanos de las naciones muertas...» (Memòries, 188b). El més probable, en definitiva, és que Casades no tingués un coneixement particularment sistemàtic ni profund de la literatura antisemita espanyola i europea i es limités a consignar i aplicar tòpics àmpliament difosos en l'àmbit fins i tot popular. En qualsevol cas, el que és indubtable, com es veurà en l'apartat següent, és la influència que va tenir el seu antisemitisme visceral en la seva interpretació del món antic expressada a través del cicle de conferències del CEC.

3. Antisemitisme i arqueologia

Al llarg del segle XIX a Europa (sobretot a França i Alemanya) es desenvolupà un creixent interès pels conceptes de raça i llengua, els quals ràpidament s'incorporaren als estudis històrics. En el cas de l'antiguitat, foren autors com Barthold Niebuhr (1776-1831) i Augustin Thierry (1795-1856) els primers que aplicaren el concepte de raça a l'estudi del passat més antic. A partir d'aquells moments, la idea de raça s'utilitzà en un sentit determinista, considerant que aquesta definia decisivament les característiques mentals i culturals de cada poble. En l'àmbit concret de l'arqueologia, les races, vinculades a les respectives llengües, s'associaren a tipus particulars de cultura material, utilitzant-ne els canvis com a indicadors de suposats moviments poblacionals en el passat més remot. Per descomptat, l'associació entre la llengua indoeuropea, la raça ària i les seves migracions són l'exemple paradigmàtic d'aquest fenomen (Díaz-Andreu, 2007: 351 i seg.). L'altre gran focus d'interès racial en l'àmbit dels estudis arqueològics fou el relacionat amb els pobles semites, especialment els jueus. En aquest cas, però, i a diferència del que succeí amb els indoeuropeus, l'interès se centrà en la voluntat de cercar dades arqueològiques

que confirmessin la pretesa inferioritat racial semita respecte als aris (Bernal, 1987). Les conferències de Casades testimonien de manera fidel aquest fenomen.

A continuació, per tant, repassarem els plantejaments antisemites exposats per Casades en un bon grapat de les conferències pronunciades al CEC, uns plantejaments que hem agrupat en cinc categories diferents: antijudaisme d'arrel cristiana, crítiques a l'avarícia jueva, acusacions d'esterilitat creativa, degeneració moral i inferioritat semita respecte a la raça ària.

Ja sabem que Casades era un fervent catòlic d'idees ultraconservadores; per tant, era fàcil preveure que l'origen del seu antisemitisme fos de tipus religiós. Així, a la seva primera conferència sobre l'antic Israel es referí als jueus com a «aqueix poble ingrati y pèrfid», incapaç de reconèixer en la figura de Jesús l'arribada del Messies anunciat pels profetes i essent responsable directe de la seva mort, dos fets que demostraven la naturalesa diabòlica d'aquell poble deïcida. I doncs, afirmava sobre els jueus: «pésa, fá 2000 anys, la maledicció que éll mateix demaná al dir: 'que la sanch del Ignocent els hi caygués damunt y dels seus fills'» (Conversa XXIV, «La Judea (I)», 21 d'abril de 1906, pàg. 1 i 49; Fons del CEC; Arxiu Nacional de Catalunya [ANC], caps 944). Amb tot, els pecats religiosos dels jueus, segons Casades, ja havien començat molt abans de la mort de Jesús. Així, per exemple, i demostrant la seva concepció providencialista de la història, interpretava els episodis que donaren lloc a l'Èxode d'Egipte i l'Exili a Babilònia com a justos càstigs divins sobre un «poble desagrahít y olvidadís als beneficis rebuts del Altíssim», amb una tendència innata a la idolatria i altres pràctiques herètiques, incapaç de restar fidel a Yahvé, malgrat els esforços de profetes i sacerdots per promoure la virtut religiosa (Conversa XVIII, «II^a de Fenícia», 3 de Març de 1906, pàg. 45 i seg.; Fons del CEC; ANC, caps 969; *La Veu de Catalunya* 08/03/1906, pàg. 2). Així doncs, Casades s'esforçà a convèncer els assistents a les conferències del CEC de que la mort de Jesús fou l'últim dels molts pecats religiosos comesos per «tan pèrfida gent» (Conversa XXXIV, «La Media, I.^a de Pèrsia», 5 de novembre de 1906, pàg. 2; Fons del CEC; ANC, caps 944) per «aquell poble, qual trista celebritat encára dura» (Conversa XXI, «I.^a de Xipre-Fenícia», 17 de març de 1906, pàg. 11; Fons del CEC; ANC, caps 969; *La Veu de Catalunya* 28/03/1906, pàg. 2), restant condemnat a no tenir mai més una pàtria ni «amichs enlloch» (Conversa XXIII, «III.^a de Xipre-Fenícia», 7 d'abril de 1906, pàg. d; Fons del CEC; ANC, caps 969; *La Veu de Catalunya* 13/04/1906, pàg. 3).

Pel que fa als tradicionals tòpics antisemites de tipus econòmic, Casades considerava que en els seus orígens els jueus s'havien caracteritzat per una incapacitat innata per a la pràctica d'una veritable economia productiva, més enllà de l'agricultura i la ramaderia. Per tant, van haver de recórrer a filisteus i fenicis per mirar d'obtenir «tot lo que'ls hi feya mes falta, y que no sabéren, ó no volguéren, produir per sí mateixos» (Conversa XXIV, «La Judea (I)», 21 d'abril de 1906, pàg. 2; Fons del CEC; ANC, caps 944). Un cop les circumstàncies històriques, bàsicament l'intervencionisme imperial assiri i babilònic i les destruccions de Samaria (722 a.n.e.) i Jerusalem (586 a.n.e.), els obligaren a abandonar aquella economia de subsistència, els jueus, condicionats per la seva tendència racial, s'endinsaren en el món del comerç i les finances, mostrant el seu gust per una obsessiva «possessió de

les riqueses, que encara dura, entre els fills d'Israel (Conversa XXIV, «La Judea (I)», 21 d'abril de 1906, pàg. 2 i seg.; Fons del CEC; ANC, capsa 944). El seu èxit en aquest camp es devia, segons Casades, a la natural predisposició dels pobles semítics a l'especulació econòmica: «Lo gran, pera aquells semitas, era'l negoci; lo demás, deus inclusius, no valia la pena dels majors esforços» (Conversa XX, «IV.^a de Fenícia», 17 de març de 1906, pàg. 64; Fons del CEC; ANC, capsa 969; *La Veu de Catalunya* 24/03/1906, pàg. 5). Les deportacions assíries i babilòniques, la destrucció del temple de Jerusalem i l'inici de la diàspora foren elements que avocaren els jueus a donar compliment a la seva tendència a «enriquirse», a «l'agavellament de les riqueses, fentse en aquest sentit, els verdaders ámos del mon, malgrat ésser uns desterrats, per tot ahon sían. Lo que en aqueixa gent s'hi traspúa mes de la rassa fenícia, á la qual pertanyen, es la trassa en saber fer diner de tot. Unich consól que'ls hi queda en son aïllament» (Conversa XXIV, «La Judea (I)», 21 d'abril de 1906, pàg. 3; Fons del CEC; ANC, capsa 944). En aquest sentit, no dubtava a definir els pobles semites com els «Rotschild» de l'antiguitat, similars als «riquíssims yankees, aqueixos reys y agavelladors de la riquesa mundial, abarroats de milions y milions» (Conversa XXXII, «Lydia. Caria. Lycia. Mycia», 16 de juny de 1906, pàg. 13; Fons del CEC; ANC, capsa 944).

Un dels tòpics més recurrents en la literatura racial antisemita occidental era la suposada esterilitat creativa característica dels jueus, una idea que també apareix sovint en l'argumentari de Casades. L'autor iniciava el debat sobre aquesta qüestió plantejant una pregunta retòrica: «¿Es possible que'l poble hebreu estigués absolutament desprovisat de condicions pera'l conreu de les Arts plástiques?» (Conversa XXVII, «La Judea (IV)», 12 de maig de 1906, pàg. 28; Fons del CEC; ANC, capsa 944). La resposta, ja ens ho podem imaginar, era contundent: «La historia de l'Art hi té molt poch, ó res, que anar á esbrinar en el Poble 'escullit'» (Conversa XXIV, «La Judea (I)», 21 d'abril de 1906, pàg. 4; Fons del CEC; ANC, capsa 944), doncs els «fills d'Israel y de Judá no's distingiren en els dominis de l'art», sent únicament capaços de reproduir de manera maldestra «quelcóm de lo que poguéren observar en les civilisacions que'ls envoltávan» (Conversa XXVI, «La Judea (III)», 5 de maig de 1906, pàg. 1; Fons del CEC; ANC, capsa 944). En aquest sentit, per exemple, a l'hora d'analitzar el temple de Jerusalem des d'un punt de vista arquitectònic, Casades remarcava el fet de que aquella obra «no fou altra cosa que una còpia dels modéls que trová aqueu poble, arreu, á Syria y á Fenícia [...] no podent el poble d'Israel concórrer en el concert dels demás pobles en el mon de l'Art» (Conversa XXVI, «La Judea (III)», 5 de maig de 1906, pàg. 50 i seg.; Fons del CEC; ANC, capsa 944).

Casades relacionava aquests retrets envers el poble jueu amb els defectes morals que, afirmava, definien la raça semítica. En aquest sentit no dubtava a l'hora d'afirmar que els semites no només tenien una odiosa predisposició a l'acumulació de riqueses i una incapacitat artística irresoluble, sinó que, a més, era una «nissaga sanguinaria y crudél» (Conversa XVI, «VI.^a de Caldea-Assíria», 17 de febrer de 1906, pàg. 32 i seg.; Fons del CEC; ANC, capsa 969; *La Veu de Catalunya* 23/02/1906, pàg. 2), amb «unes condicions morals poch fermes» (Conversa XXI, «I.^a de Xipre-Fenícia», 17 de març de 1906, pàg. 47 i seg.; Fons del CEC; ANC, capsa 969). Per tant, una de les obligacions que Casades imposava a

qualsevol arqueòleg interessat en l'estudi dels jueus era el de saber reconèixer i difondre «els defectes de sa rassa» (Conversa XXIII, «III.^a de Xipre-Fenícia», 7 d'abril de 1906, pàg. d; Fons del CEC; ANC, capsa 969).

Ja, a l'últim, també es feu un ampli ressò de la tradicional dicotomia entre aris i semites, dues races que considerava «eternament enemigues» (Conversa LXXXV, «I.^a de les Hispanies Ante-romanes», 23 de març de 1908, pàg. 23; Fons del CEC; ANC, capsa 947). Les causes de l'enfrontament eren les desiguals condicions morals i intel·lectuals que les caracteritzaven, defensant explícitament i amb vehemència la superioritat ària: «rassa antiquíssima y nobilíssima, com ho es la indo-europea, superior á la envilida rassa semítica, que no pot presentar á la obra de la civilització y pel progrés humá tants títols d'honor com la rassa ària» (Conversa XXXIV, «La Media, I.^a de Pèrsia», 5 de novembre de 1906, pàg. 34; Fons del CEC; ANC, capsa 944). En aquesta mateixa línia, insistia en destacar les virtuts d'«aqueixa célebre rassa ària, quals condicions d'intel·lectualitat l'ha feta superior á les demés, y quins descendents directes som nosaltres mateixos, es dir, els pobles europeus» (Conversa XXXIV, «La Media, I.^a de Pèrsia», 5 de novembre de 1906, pàg. 16; Fons del CEC; ANC, capsa 944). És per això que els aris gaudien, entre d'altres, d'unes «immillorables aptituds pera comprendre'l gran Art i realisar-lo», mentre que els semites s'havien de limitar a ser uns mers «imitadors ó seguidors de les lliçons rebudes» (Conversa XVIII, «II.^a de Fenícia», 3 de març de 1906, pàg. 19; Fons del CEC; ANC, capsa 969). Dins d'aquest argumentari, recomanava evitar de totes totes el mestissatge entre aris i semites, per a no caure en la degeneració racial. Per a il·lustrar el seu argument feia referència a la protohistòria de Xipre, on segons ell es va produir aquesta indesitjable barreja amb conseqüències del tot negatives: «'ls xipriotes portaren escrita en la cara sa vida llicenciosa y feble, perque, ademés de afavorida sa religió, la barreja de la sanch semita ab l'ària, no podia produir un tipo pur no correcte, sino mestís, abonat á unes condicions morals poch fermes» (Conversa XXI, «I.^a de Xipre-Fenícia», 17 de març de 1906, pàg. 47 i seg.; Fons del CEC; ANC, capsa 969).

En diverses ocasions, el mateix Casades assenyalà quines eren les fonts que havia utilitzat en les seves invectives contra els semites, al·ludint directament, per exemple, als treballs de Charles Chipiez (1835-1901) i Georges Perrot (1832-1914) (Conversa XXXIV, «La Media, I.^a de Pèrsia», 5 de novembre de 1906, pàg. 34; Fons del CEC; ANC, capsa 944; Perrot i Chipiez, 1887) o de Louis Siret (Conversa LXXXV, «I.^a de les Hispanies Ante-romanes», 23 de març de 1908, pàg. 23; Fons del CEC; ANC, capsa 947; Siret, 1906 i 1907). Malgrat tot, Casades formulà el seu antisemitisme amb un grau de virulència molt superior a l'expressat en la bibliografia en què basava el contingut de les seves conferències.

En general, com hem vist, en l'expressió de l'antisemitisme de Casades trobem una barreja entre els típics arguments antijueus d'arrel cristiana i els tòpics antisemites de tipus racial produïts a Occident a partir del segle XIX (sobre aquesta qüestió, vegeu, entre molts d'altres, Poliakov, 1955-1977; Lindemann, 2000; Brustein, 2003; Moradiellos, 2009; i per al cas concret de les ciències de l'antiguitat, vegeu, per exemple, Bernal, 1987; Olender, 1989; Díaz-Andreu, 2007: 136 i seg.). De nou, els arguments exposats per Casades no són

gens originals, sinó que es tractava de llocs comuns dins de la literatura antisemita, tant religiosa com racial. En aquest sentit, les acusacions de deïcidi i de manca de capacitat per a reconèixer en Jesús la figura del Messies, com es ben sabut, es remunten ja al Nou Testament i als escrits dels pares de l'Església, sense que, però, Casades s'hi refereixi mai explícitament. Pel que fa als arguments racials, s'hi aprecia la seva predilecció per aquells procedents de la metafísica romàntica (manca de creativitat, avarícia, degeneració moral) per sobre dels biològics, que es limiten a la seva condemna del mestissatge entre aris i semites per la corrupció racial que, segons el seu parer, això comportava. Tampoc en aquest cas Casades es referia explícitament a les obres antisemites d'autors com Arthur de Gobineau (1816-1882), Houston Stewart Chamberlain (1855-1927) o Paul de Lagarde (1827-1891), on s'exposaven de manera sistemàtica els prejudicis racials contra els jueus. És per aquest motiu que, de nou, sembla raonable concloure que l'expressió de l'antisemitisme de Casades no era el resultat d'un coneixement directe i profund dels teòrics sobre la matèria, sinó que més aviat es nodria d'idees generals sobre el tema.

Acabarem aquest apartat abordant un últim punt plantejat per Casades, això és, la distinció racial que establia entre les poblacions protohistòriques de la península ibèrica. Basant-se, segons apuntava ell mateix, en els treballs del seu amic, l'erudit andalús Manuel Rodríguez de Berlanga (1825-1909) (Conversa LXXXV, «I.^a de les Hispanies Ante-romanes», 23 de març de 1908, pàg. 6; Fons del CEC; ANC, capsa 947; Rodríguez de Berlanga, 1881: 82 i seg.), Casades assenyalava el caràcter ari dels territoris situats a l'est de l'Ebre i el caràcter semita de les poblacions localitzades més enllà d'aquesta frontera. A partir d'aquesta divisió establia una diferenciació essencial entre les poblacions contemporànies de Catalunya i Espanya: «Com l'Ebre, entre nosaltres, que separa, profundament, la rassa nostra, d'origen áry, y la de mes enllá, d'origen semita, divisió que fins se nota en l'art, en els monuments y en el modo d'ésser d'abdos pobles» (Conversa XXIX, «Hetheus occidentals (II) (Capadòcia)», 26 de maig de 1906, pàg. 7; Fons del CEC; ANC, capsa 944). I és que Casades, tal i com apuntava en una de les conferències dedicades a la protohistòria de la península ibèrica, defensava que Catalunya estava en aquells moments habitada per una «sub-raça iber-helénica», mentre que a la resta de la Península el predomini corresponia a una «sub-raça iber-fenícia/púnica», fet a partir del qual extreia les següents conclusions al voltant de la història contemporània de l'estat espanyol i dels pobles que el componen: «determinant les primeres ràtlls d'aqueixa separació, ó distinció de gents, que constitueixen, ab el decurs dels sigles, les indestructibles nacionalitats que formen encara el característich modo d'ésser dels pobles hispánichs, naixent d'allavors les diferents Hispanies, que may s'han unit, confós, ni assimilat, es dir; la Fenícia y la helénica» (Conversa LXXXV, «I.^a de les Hispanies Ante-romanes», 23 de març de 1908, pàg. 12; Fons del CEC; ANC, capsa 947). Aquesta proposta seva el portava inevitablement a desacreditar plantejaments oposats, com els de Josep Pella i Forgas (1852-1918), a qui qualificava despectivament com a «feniciofilo» (Conversa XVIII, «II.^a de Fenícia», 3 de març de 1906, pàg. 1 i Conversa XIX, «III.^a de Fenícia», 22 de març de 1906, pàg. 12; Fons del CEC; ANC, capsa 969; *La Veu de Catalunya* 19/03/1906, pàg. 1)

i la seva teoria al voltant de la importància de l'element fenici en la història antiga de Catalunya (Pella, 1883).

Malgrat l'apunt de Casades sobre la qüestió, no entrarem aquí en el debat, més polític que historiogràfic, sobre els fonaments suposadament racials del nacionalisme català que es poden despendre de propostes com la seva (sobre aquesta qüestió, vegeu, per exemple, Pich i Martínez, 2012: 147 i seg., amb bibliografia rellevant sobre el tema). Val a dir, però, que per a Casades l'existència de suposades diferències racials entre Catalunya i Espanya no implicava conseqüències polítiques de cap mena. Sobretot a partir de 1936, Casades es manifestà clarament en contra del catalanisme polític, i va dedicar, ja ho hem vist, encesos elogis a Franco, al temps que desqualificava personatges com Lluís Companys (a qui considerava un destacat membre de la «bretolada separatista-socialista»; Memòries, 175a) o el mateix Pere Bosch Gimpera, a qui definia com a «farsant pseudosàbi» i acusava d'haver saquejat el museu arqueològic per a poder comprar-se una casa a França, segons informacions que afirmava haver escoltat a «Radio Verdad» (Memòries, 158b) (sobre aquesta qüestió, vegeu també Utrillo, 1939, i Gracia, 2011: 403). A les seves memòries reconeixia igualment i explícita que el seu catalanisme era exclusivament cultural i rebutjava qualsevol intent independentista, que definia com a «xorch y estúpit y sectári» (Memòries, 183a). Així doncs, queda clar que per a ell, aquelles preteses diferències racials entre Catalunya i Espanya només tenien un significat cultural i no posaven en dubte, ans al contrari, la unitat política, social i religiosa de l'estat.

4. Consideracions finals

Si comparem l'antisemitisme expressat per Casades a les seves memòries amb aquell que va formular al llarg de les conferències del CEC, es pot apreciar la seva voluntat de construir un discurs d'odi contra els jueus en uns termes històrics de llarga durada.

Així, a les conferències esmentades va mirar de posar de manifest que molts dels elements que denunciava sobre l'actuació dels jueus durant el segle xx tenien, segons ell, el seu origen històric en el món antic. Trobem un bon exemple d'això en la voluntat que Casades atribuïa al judaisme internacional de voler destruir el cristianisme. Aquesta voluntat, creia, era conseqüència directa d'unes tendències herètiques que els jueus venien demostrant ja des de l'època de l'Antic Testament. De manera similar, el control del capitalisme financer per part dels jueus nord-americans i britànics reproduïa les pràctiques dels jueus de la Babilònia del segle vi a.n.e., hereus directes dels fenicis en el control internacional del comerç i els mecanismes de préstec. Fins i tot, esdeveniments polítics concrets, com la Revolució Russa, la Guerra Civil espanyola o la Segona Guerra Mundial, només eren versions modernes de vells enfrontaments entre les civilitzacions ària i semítica, que es venien reproduint a Àsia i Europa ja des dels primers temps històrics. En definitiva, l'objectiu de la seva argumentació era molt senzill i consistia en tractar de demostrar que

les deficiències morals dels jueus no eren quelcom circumstancial, sinó que el seu origen es remuntava al moment mateix de la seva aparició com a poble. Per tant, els seus eren autèntics defectes racials, del tot irresolubles.

Casades va aprofitar, doncs, les conferències del CEC per mirar d'evidenciar l'origen històric dels vicis i tares que la literatura antisemita atribuïa als jueus, dotant a aquests tòpics d'una legitimitat acadèmica, pretesament proporcionada per l'arqueologia. Atrinxerat en unes posicions catòliques ultraconservadores, Casades estava sincerament i amarga convençut de viure en una època de funestos canvis socials, polítics i religiosos, i trobà en els jueus, dins del context antisemita del moment, el boc emissari sobre el qual descarregar les seves frustracions. Un cop demostrada històricament la irremeiable vilesa racial del jueu, ja només albirava un únic desenllaç possible per a aquest problema, això és, l'aplicació d'un «càstich que té ben merescut». I confiava, de manera malauradament profètica, que aquest càstig l'apliqués Hitler, «aqueix home extraordinari en tot».

Agraïments

El present article s'ha escrit en el marc del projecte de recerca HAR2017-82593-P. Agraïeix a Mireia Bo i Gudiol el seu valuós ajut en la consulta de la documentació de Casades conservada a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

Bibliografia

- AINAUD, J., 1969, *Pintures del segle XIII al carrer de Montcada de Barcelona*, Barcelona.
- ÁLVAREZ, G., 2002, *El Antisemitismo en España. La imagen del judío (1812-2002)*, Madrid.
- ÁLVAREZ, G., 2007, La eclosión del antisemitismo español: de la II República al Holocausto, a G. ÁLVAREZ i R. IZQUIERDO (eds.), *El antisemitismo en España*, Cuenca, 181-206.
- BERNAL, M., 1987, *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization*. Vol. I. *The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*, New Brunswick [existeix traducció al castellà: *Atenea negra: las raíces afroasiáticas de la civilización clásica*, Barcelona, 1993].
- BRUSTEIN, W. I., 2003, *Roots of Hate. Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust*, Cambridge.
- BRUTAILS, J. A., 1903, D. Pelegrín Casades y Gramatxes. *Influencias del art oriental en los monumentos romanichs de Catalunya*, *Bibliothèque de l'École des Chartes* 64, 632-633.
- CANAL, J., 1996, Las campañas antisectarias de Juan Tusquets (1927-1939): Una aproximación a los orígenes del contubernio judeo-masónico-comunista en España, a J.A. FERRER (ed.), *La Masonería en la España del siglo XX. Vol. II*, Toledo, 1193-1214.
- CASABÓ, P., 1891, *La España judía. Apuntes para la verdadera historia de los judíos en España*, Barcelona.

- CASADES, P., 1903, *Influències del art oriental en los monuments romanichs de Catalunya*, Barcelona.
- CORTADELLA, J. 1997, La investigació arqueològica en las asociaciones excursionistas catalanas (1876-1915), a G. MORA i M. DÍAZ-ANDREU (eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Málaga, 273-285.
- CREUS, T., 1899, *La Masonería y su intervención en los principales sucesos políticos de los tres últimos siglos*, Barcelona.
- CREUS, T., 1913, *El reino de Dios y el reino de Satanás*, Vilanova i la Geltrú.
- DÍAZ-ANDREU, M., 2007, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford.
- GENERA, M., 2008, El mundo del excursionismo en Catalunya y la arqueología. Documentos inéditos, a G. MORA, C. PAPI i M. AYARZAGÜENA (eds.), *Documentos inéditos para la historia de la arqueología*, Madrid, 67-84.
- GRACIA ALONSO, F., 2011, *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*, Madrid.
- GRACIA ALONSO, F., 2013-2014, Història de l'arqueologia catalana. Formació i estabilització (1907-1975), *Tribuna d'arqueologia* 2013-2014, 365-393.
- LINDEMANN, A.S., 2000, *Anti-Semitism before the Holocaust*, Londres.
- LLANAS, R., 1935, *El judaïsme*, Barcelona.
- MAÑER, J., 1883, *La Masonería. Artículos publicados en el «Diario de Barcelona»*, Vilanova i la Geltrú.
- MOLAS, P., 2012, Casades i Gramatxes, Pelegrí, a P. MOLAS, E. DURAN i J. MASSOT (eds.), *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*, Barcelona, 107-108.
- MORADIELLOS, E., 2009, *La semilla de la barbarie. Antisemitismo y holocausto*, Barcelona.
- OLENDER, M., 1989, *Les langues du paradis. Aryens et sémites: un couple providentiel*, París.
- PELLA Y FORGAS, J., 1883, *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*, Barcelona.
- PÉREZ, J., 2017, *Els catòlics catalans i la qüestió jueva (1917-1939)*, Barcelona.
- PERROT, G. i CHIPIEZ, C., 1887, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité*. Tome IV: Judée, París.
- PICH, J. i MARTÍNEZ, D., 2012: Almirall i el catalanisme progressista. Resposta a Joan-Lluís Marfany, *Recerques* 64, 143-155.
- POLIAKOV, L., 1955-1977, *Histoire de l'antisémitisme* (4 vols.), París.
- PRESTON, P., 2007, Una contribució catalana al mito del contubernio judeo-masónico-bolchevique, *Hispania Nova* 7 (sense numeració de pàgines).
- PRESTON, P., 2011, *L'Holocaust espanyol: odi i extermini durant la Guerra Civil i després*, Barcelona [existeix traducció al castellà: *El Holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*, Barcelona, 2011].
- RODRÍGUEZ DE BERLANGA, M., 1881, *Los bronces de Lascuta Bonanza y Aljustrel*, Màlaga.
- SERRA, N. 1907, *Los judíos y la Masonería*, Barcelona.
- SIRET, L., 1906, Orientaux et Occidentaux en Espagne aux temps préhistoriques, *Revue des Questions Scientifiques* 10, 529-582.
- SIRET, L., 1907, Orientaux et Occidentaux en Espagne aux temps préhistoriques, *Revue des Questions Scientifiques* 11, 219-262.
- TANYEMAN, 1896, *La Europa judía. Breve noticia del origen de esta raza, de su conducta y de sus actuales aspiraciones*, Barcelona.
- TUSQUETS, J., 1932, *Orígenes de la revolución española*, Barcelona.
- UTRILLO, M., 1939, Fantasmones rojos: «Perot lo lladre», *Solidaridad Nacional* 19/07/1939.